

**ДА ПРЕСЛЕДВАШ ПРИСМЕХУЛНИК - ДНЕВНИКЪТ
НА ИЛИЯ БЕШКОВ „ЧЕРНАТА ТЕТРАДКА”**

доц. д-р Гергана Начева
Бургаски свободен университет

**TO PERSECUTE A MOCKINGBIRD - THE DIARY OF
ILIYA BESHKOV “THE BLACK NOTEBOOK”**

Asoc. Prof. Gergana Nacheva, PhD
Burgas Free Universiti

***Анотация:** Предложеният текст проблематизира тайния дневник на големия български карикатурист Илия Бешков „Черната тетрадка”. Разглеждат се колизиите „творец – общество – власт”, както и големите идеологически сблъсъци на епохата, които рефлектират върху мирогледа на интелектуалеца.*

***Ключови думи:** карикатура, Илия Бешков, „Черната тетрадка”, досиета, тоталитарни процедури.*

***Abstract:** The proposed text problematizes the secret diary of the great Bulgarian cartoonist Iliya Beshkov “The Black notebook”. It examines the collisions “creator-society-authority”, as good as major ideological clashes of this period, which affect on intellectual’s worldview.*

***Keywords:** cartoon, Iliya Beshkov, “The Black notebook”, files, totalitarian procedures.*

Карикатурата винаги е поставяла на изпитание дори и най-развитите демокрации. През 2005 г., когато в датския вестник „Жилиан Постен” Курт Вестергор и колегите му дръзват да изобразят Мохамед в 12 карикатури, а редакциите на много европейски вестници ги препечатват, светът става свидетел на карикатурна война. За нея големият български карикатурист Илия Бешков още в 30-те години на ХХ-и век пише: „Карикатурата е най-благородната, най-почтената война, и смятам, че няма нужда от друга война.” (Бешков, 2008, с.255) За него карикатурата е „абсолютна проява на свободния човешки дух”. Кулминацията на карикатурната съпротива е стрелбата на 07.01.2015 г. в Париж в редакцията на скандалния таблоид „Шарли Ебдо”, а убийството на петима от най-значимите политически карикатуристи на Франция – Жан Кабю, Жорж Волински, Стефан Шарбоние-Шарб, Бернар Мерлак-Тинюс и Филип Оноре, е най-красноречивото доказателство за историята на този неудобен жанр.

Ако се опитаме да ситуираме творбите на едни от най-ярките български карикатуристи в по-широк европейски медиен контекст, пред нас изскачат неочаквани аналогии и неподозирани сходства. „Шарли Ебдо” започва весело своето съществуване по името на Чарли Браун /смешен неудачник, често губещ и в спорта, но с палав девиз: „Понякога си мисля, че животът и аз вървим в различни посоки”/. Този герой е персонаж от американската хумористична поредица „Пийнъте” /Фъстъци/, дебютирала във „Вашингтон Поуст”, „Чикаго Трибюн”, „Минеаполис Трибюн”, „КОП Кроникъл”, „Сиягъл Тайме” и др. Негов баща е карикатуристът Чарлз Шулц /в периода 1950-2000/, карикатурите се печатат в 2600 вестника в 75 страни, преведени на 40 езика.

Веселият „Шарли Ебдо“ ни напомня за един любим български вестник, издаван между двете Световни войни със закачливото име „Щурец“, чиито карикатури разсмиват читателите, но разяряват тоталитарните корифеи и те убиват неговия редактор Райко Алексиев – един от водещите карикатуристи.

Чарлз Шулц използва техника на рисуване, която назовава „Школата на клечки за зъби“ /The Toothpick/, сякаш рисуваш с клечка за зъби. В последната книга, която Илия Бешков илюстрира – „Хитър Петър“, той рисува с кибритена клечка, потопена в туш. Изследователят на Шулц Робърт Шорт твърди, че в карикатурите му открива теологически послания, и въпреки, че преподава история на Библията, Шулц се възприема за светски хуманист. Тези му схващания силно го приближават както към Бешковите карикатури и религиозни сюжети, така и към християнско-хуманистичните му интуиции, видими в дневника му „Черната тетрадка“.

Аналогиите могат да продължат, но вече в лявото пространство. Бешков започва кариерата си на карикатурист в популярни леви издания, „Шарли Ебдо“ е ляво издание, наследило „Шарли Масюел“ и „Хара-Кири“.

Смеешите се вестници си приличат. Смехът на българския „Щурец“ ехти в една далечна културна периферия – Балканите, но той жигосва Великите сили и техните завоевателски стремежи – за пореден път да преразпределят малките и бедни държави. „Шарли Ебдо“ се смее на военните, духовниците, крайната френска десница, корсиканските и баските националисти, и смехът му се пръска в сърцето на самата Метрополия. Но този смях разлютява друга културна периферия и тя осъжда на смърт „Шарли Ебдо“.

Едни от любимите фрази на Бешков са: „Не се наказва вината, а куража“, и още: „За хумора трябва да имаш кураж за обесване“. Той уточнява, че това е „творчески кураж, а не кураж да се обявиш срещу този или онзи... У нас въпросът за куража винаги се е свързвал с въпроса за политическия кураж.“ (Бешков, 2008, с.283) Може би затова и „Шарли Ебдо“ след кървавия терористичен погром е награден от американския ПЕН-център с наградата „Кураж за смелост на изразяване“. Американците не присъждат на Илия Бешков награда, но високо оценяват таланта му. Вестник „Ню Йорк Уърлд Телеграм“ /1938/ отбелязва, че Бешковата багра е наситена с „много елегантност... с една игривост и свежест...“, липсващи в днешните известни американски или френски художници. (Бешков, 2015, с.221)

„Шарли Ебдо“ е съден от Парижката джамия за карикатурата на Мохамед, който плаче и изрича: „Трудно е да си обичан от тълпаци“. През март, в далечната 1930-а, в Тръпковата галерия в София, бащата на българската карикатура Александър Божинов, при откриване на изложба от карикатури, заявява: „Българската карикатура, докато се наложи на обществото като изкуство, мина през мъчителните стъпала на недоверието, равнодушието и строгостите на закона“ (Бешков, 2008, с.443) Карикатуристът обявява, че е съден два пъти за карикатури, по първата присъда лежи в Черната джамия един от кметовете на София Р.В.Радев, защото е съредактор в хумористичния вестник „Смях и сълзи“. Втори път Божинов е осъден условно на една година затвор, а трети път – от Народния съд, където Илия Бешков изнася своята пламенна защита като свидетел по делото.

Над карикатуриста Иван Славов е извършено покушение заради карикатура за цар Фердинанд. Самата изложба, за която разказва Божинов, е била посетена от Обществена безопасност, а карикатурите са били свалени от стените. Скандалът завършва с арестуването на левия карикатурист Стоян Венев.

„Шарли Ебдо“ става световноизвестно издание с карикатурите за Мохамед, а Бешков става омразен на Светия Синод с поредиците си против архиепери, архиепископи, владици. Популярност му донася карикатурата за бедния и изстрадал Исус при срещата със самодоволния и охранен владика „Срещнаха се, но не се познаха“.

В коментара на Иво Христов хуморът е духовния стълб на Франция, и да убиеш хуморист там е равнозначно на това да убиеш в Америка президента Кенеди. В далечната източноевропейска периферия комунистите убиват Райко Алексиев, яростно преследват професора по илюстрация от Художествената академия Илия Бешков, заклеят и изключват от Партията левия карикатурист Александър Жендов.

Карикатуристът винаги попада под ударите на авторитарните режими. Докато в родната си страна Бешков непрекъснато е преследван и полицейският режим на монархическа България му открива досие /1923/, тоталитарната Държавна сигурност го дописва, като слага точка през 1958 г. след смъртта му, чуждите анализатори го разпознават като българския Оноре Домие, сравняват го с Гойя, Анри Тулуз-Лотрек и Брюгел, отреждайки му място във върховете на изкуството през XX-и век. (Бешков, 2015, с.221)

Странно е съвпадението, че терористичният акт в парижката медия съвпада по време с излизането от печат на тайния дневник на Илия Бешков „Черната тетрадка”. Това е поредният повод Западът отново да стресне „сънните култури” (Д.Аврамов) на източноевропейските периферии, принуждавайки ги да се самоосмислят по нов начин.

Дневникът на Бешков ни въвлеча в европейския дебат за творческите свободи, депресираща несвикналия с подобни жестоки текстове читател (Иля Еренбург нарича Бешков „зъл добряк”). Дневниковите записки стъписват интерпретатора, който надниква в дълбините на исторически, философски, публицистични и етнопсихологически срезове, които са генеалогичен синтез от възрожденско-будителските, морално-себежертвените и духовно-изтънчените интелектуални енергии. Сложността се поражда от сдвояването на противоположни субстанции – селска България, запечатана в Бешковите рисунки и музиката, която изпълнява на дудците си, и другата – европейска България, със своята прозападна културна ориентация, донесла му световно признание.

Това са онези срещи и сблъсъци между селско/градско, традиционно/ модерно-нистично, но издигането му над времето е рефлексия от неговото културно номадство. Бешков прекосява вековете като древен езически жрец, Одисей, Омир, Езоп, Платон, Сократ, тракийски магьосник, прабългарски гадател, мавър, етруск, гал, озарен от искрите на Леонардо, Микеланджело, Рембранд, носител на щедрия дух на Сервантес, хладно мъдър като Шекспир, могъщ като Бах, религиозен като Шуберт, величествен като Бетховен, весел и гениален като Моцарт. Само овчиат му кожух и дрянвият му бастун го приближават до Свети Павел или Патриарх Евтимий – пише за него ученикът му Тодор Цонев. (Бешков, 2008, с.615)

Бъдещата интелектуална история ще се разтревожи от изплъзващата ѝ се личностна идентификация на твореца – между лявото и дясното, низкото и високото, битовото и съвременното, националното и световното. Той възплава фигурата на интелектуалеца, съпротивляващ се на всички режими, за когото „свобода има само в изкуството, а в живота – само ограничения”. (Бешков, 2008, с.607)

Академичният изкуствоведски дискурс съзира трагизма на Бешков в културната му периферност: „Ако не беше българин, а, да речем – английски философ, като Клайв Стейпъл Люис, „словото” му щеше да е обиколило поне четири пъти земното ни обиталище, преведено на всички езици; афоризмите му щяха да са по-популярни от тези на Бърнард Шоу, а откъси от самобитните му теории – цитирани по-често от баналните Закони на Мърфи. Ако съществуваше българска традиция в съвременната есхатологична литература, литературните антологии, посветени на смъртта, щяха да започват и да свършват с размислите на Бешков за нея. Но Илия Бешков е българин и освен малцината му поклонници в чужбина, между които сър Кенет Кларк и сър Чарлз Пърси Сноу, той е обичан най-вече тук, в родината си.” (Бешков, 2015, с.605)

По презумпция „дневникът разказва в хронологичен ред за важни и неважни неща....субективизира визията за времето и света”. (Борисова, 2007, с.208) Визионерът

у Бешков през ноември 1950 г. прави рекапитулация за истината на своето време. Усеща се как всичко му изглежда безсмислено, изпразнено от съдържание: „Всичко тече като река, пълна със злина”. (Бешков, 2015, с.60)

Наративът му приютява провиденчески текстове за цивилизационните сблъсъци между християнството и исляма. Размислите му ни отвеждат и по-нататък – при аналозите между две човешки доктрини и техния див фанатизъм – мюсюлманството и марксизма. Православният мистик Бешков вижда в мохамеданството „морална и духовна недостатъчност”. И двете доктрини, според него, не могат да разчитат на победа, „макар че, за разлика от християнството имат за основа и върховна цел именно победата – победата над целия свят – победа със сила, с оръжие, със „Смърт на врага!” (Бешков, 2015, с.61)

Демократът и борец против тоталитаризма допълва: „марксизмът, който е неомохамеданство и който носи същия цвят – червения, същия знак – сърп и звезда, същия лозунг – „Смърт на гяурите – Смърт на фашизма!” (Бешков, 2015, с.61)

Анализаторът Бешков прозира, че тези злини засягат само „хора и народи, които имат този манталитет” (Бешков, 2015, с.61) Той търси кодове и симетрии между Желязната завеса и затворения мюсюлмански свят. Европейецът Бешков подчертава духовното преимущество на християнството: „Християнският Запад от 2000 години се съхранява по особен начин, свойствен за него и непознат за Изтока”, той вижда цивилизационните напрежения в непознаването на християнския Запад и още: „извън цивилизацията не съществува нищо ценно и заслужаващо внимание, освен завистта, заплахата и безплодието...” (Бешков, 2015, с.62)

Тези текстове са писани 65 години преди в любимия на художника Париж, мюсюлманските атентатори да стрелят в присмехулниците. Днес ние четем пророческите му слова: „християнинът не може да бъде изненадан, той е знаещ, той е интелигентен, той познава истината... И тази истина не е заучена теория, изповядвана шумно и дръзко, а негова плът и кръв, негово спасяване, негов стил от 2000 години насам.” Бешков се позовава на Халифакс, който определя цивилизацията изобщо като християнска. (Бешков, 2015, с-61)

Свободомислещият интелектуалец нанася зашеметяващ удар върху всички мракобеснически режими. За него европейската цивилизация е безсмъртна, защото издига свободата на личността. Подобно на старозаветен пророк, мъдрецът Бешков предрича цивилизационни сблъсъци между Запада и мюсюлманството. Въпросът му е, ще воюва ли Западът срещу нападенията на мюсюлманството, и отговаря, че Западът ще се отбранява, защото „победата на цивилизацията се състои само в успешната отбрана”. (Бешков, 2015, с-62) И отново смеещият се ведър човек от християнския запад е интелектуално извисен: „там човекът се шегува, за да изрече сериозно истината....там хората са годни, затова работят, а ние работим, за да станем годни”. (Бешков, 2015, с.63)

Културологът Бешков ни вклинява в голямата цивилизационна история, а самия му профил се очертава върху културната карта на България, според определението на Жан Пол Сартр „не толкова като продукт на самата история, колкото на обществените принуди”, защото интелектуалецът се ангажира във всички конфликти на своето време, пресека точка между строгия философски поглед и критически анализатор на съвременността. Подобно на Бешков, Сартр счита, че най-важната човешка дейност е търсенето на истината. (Дос, 2007, с.99)

Илия Бешков винаги е застъпвал тезата, че е журналист, а не карикатурист. В статията си „Защо се наричам журналист” той обяснява, че самата карикатура е журналистика. На карикатурата той посвеща статии, лекции, есета („Карикатурата”, „Югославските карикатуристи”, „Бацилите и карикатурата”, „Хуморът и обществената необходимост” и др.)

Дневникът „Черната тетрадка“ се открива с цикъла „Хрумвания“, които проблематизират интерпретациите му за карикатуриста-хуморист. Той е представен като присмехулик, който спонтанно реагира на нелепостта. Оригиналното в Бешковата интерпретация е, че осмиващия и осмения са едно и също нещо: „карикатуристът не стои по-горе от другия – не е негов съдник, а равен нему и негов съучастник...с изработването на карикатурата той прави всички хора съпричастни на нелепостта и глупостта, и така последната става обща и присъща на всички. А щом е присъща на всички, тя вече е простена, защото хората прощават на себе си по-лесно, отколкото на другия“ (Бешков, 2015, с.49)

Този философски дискурс за карикатурата и теоретизацията на комичното ни помага да прозрем защо следващия брой на „Шарли“ излиза отново с карикатурата на Мохамед, който заявява „Аз съм Шарли“, а над него стои надпис „Всичко е простено“. За академичния преподавател смехът приема нови координати: „Карикатуристът не съди света и не го поправя – той го опрощава, като прави и себе си смешен“ (Бешков, 2015, с.49) Сякаш за преследвачите на смеха в средата на миналия век, той пише: „Светът на сериозните е опасен – чужди на самоунижението, тези хора са устремени право към надменното ледено спокойствие на палача“ (Бешков, 2015, с.49)

През юли 1950г., в годините на зловещия сталинизъм, Бешков изповядва в дневника: „Аз съм карикатурист (в края на краищата) „работата ми“ е да търся смешния, грозния, печалния и глупав човек (извън мен и у самия мен)“ (Бешков, 2015, с.53) Творецът повествува за липса на свобода и това го довежда до творческа криза: „Човекът е отречен – той е загубил правата над себе си ... Смешният, грозният и глупавият човек е възможен само, ако съществува достойният, радостният и мъдрият.“ (Бешков, 2015, с.53) От всяка страница ни облъхва тягостната атмосфера на страха, отчаянието, безизходността. Държавна сигурност следи Бешков и семейството му, а той ще запише: „Спасението е в бягството. Накъде...Бягаме с мислите и децата си по земните пътища, долове и баири, с куфари и пресмятания“ (Бешков, 2015, с-55)

Народният съд осъжда брата на Бешков на смърт и това сломява карикатуриста. Крехкият и болен творец, преживял изтезания и побои в участъците на монархическа България, лежал в затвора, предложен за разстрел (по една щастлива случайност е спасен от офицера Шапкарев) усеца, че приближава смъртта. Пред очите му преминават историческите въртопи на XX-и век – граждански и световни войни, въстания и революции, атентати и метежи. Самотен и болен, той размишлява върху съдбата на човечеството, погълнало опиума на тоталитарните идеологии: „Всеки човек, без изключение, се поставя безкрайно по-долу от идеите...И никой няма куража да се усмихне над себе си и идете си, за да запази живота – своя и чуждия“ (Бешков, 2015, с.53)

Пред нас застава пречупеният от режима интелектуалец. Назад в миналото остава школуването в хумористичните издания „Маскарад“, „Българан“, „Див дядо“, „Звънар“, „Вестник на вестниците“, „Камбана“ и „Мир“. Ръката му, създавала антимонархическите поредици в земеделските вестници „Пладне“ и „Земеделско знаме“, запечатала завинаги образите на Фердинанд, Борис, Стамболийски, Цанков, Хитлер, Гьоринг, Чърчил, Труман, Сталин и Молотов, вече не може да рисува. В историята на българската карикатура остават алегоричните му карикатури за надмощието на Америка над Европа след Втората световна война, Червената армия с разрушителната си агресия, Близкия Изток като източник за суровини на Англия и Америка. Бешков рисува карикатури на Тито, В.Червенков, Перон, плана Маршал.

Авторът на хиляди карикатури, рисунки и гвашове, с уморено и изтощено сърце пише: „Преди всичко дойде старостта...Непоносимо тъжна е... Не рисувам. Прави отчаяни усилия и не мога“ (Бешков, 2015, с.51) В комунистическа България преследваният Бешков не може вече да рисува политически карикатури: „Ограниченията, запла-

хите и преследванията ми донесоха и почит, и слава, а признанието, почитта и славата ме ограничиха и умъртвиха. И рано, и приживе”. (Бешков, 2015, с.51)

Отделни фрагменти от текста зазвучават с дълбочината на библейски внушения: „невъзможно е да изразиш каквото и да е от това време, без да поквариш и опустошиш самото слово” – пише Бешков. (Бешков, 2015, с.60) Подгоненият в името на правдата от тоталитарните власти и догми творец приема образа на раннохристиянски мъченик: „безкрайното време е отровено с мерзост и зловоние, всяка дума е извратена, всеки глас лъжлив, всеки поглед смърт” (Бешков, 2015, с.55), а задъханите му монолози с Бога и Сатаната подсилват това усещане.

Единствено словото е другото име на Свободата, дадено на човека от Бога. В религиозна орбита е осветлена и карикатурата – тя е удар срещу „най-зловещата човешка проява – гордостта”, друга зловеща дума е „мир”, когато я произнасят комунистите. Най-яростните Бешкови нападки са срещу преследвачите на демокрацията и човешките свободи. В ламтежите на немците и Хитлер да завладеят света, той не вижда цивилизовани хора, а азиатци. Асимилаторските стремежи на Сталинска Русия и нейната изостаналост алегорично са видяни като „една ръмжаща мечка извън оградата на цивилизацията”. (Бешков, 2015, с.57)

В българската култура има съвсем малко ортодоксално религиозни творци и Бешков е един от тях. Никой друг от неговите съвременници не е изразявал подобно становище: „бдя непрекъснато и тъгувам, жал ми е за всичко и за всички, за гонените и за тези, които ги гонят... Изтощиха ме неотменните страдания на хората, мрачната радост на мъчителите”. (Бешков, 2015, с.60)

Тази духовна извисеност презентира интелектуалеца Бешков като икона на борбата против тоталитаризма. Публицистът Александър Гетман, пред чиито очи Бешков издъхва, си спомня: „Той така бързо бягаше от преследвачата го смърт по глобуса на живота, че я настигна от обратната му страна”. (Бешков, 2008, с.356)

Това, което не се удава на преследвачите на присмехулника, успешно е постигнато от смъртта. Петър Увалиев ще напише от Лондон: „Този присмехулник, с неотменното черно бере...поема пак сам пътя на славното си следсмъртие”. (Бешков, 2008, с.435)

На 07.01.2015г. в редакцията на „Шарли Ебдо” нахълталите ислямистки наемници убиват френските присмехулници; 57 години по-рано, пак през януари – 23-и, 1958 г. (още едно странно съвпадение), в правителствения санаториум във Владая, въоръжена не с Калашников, а с коса, към Бешков се втурва Смъртта.

Още в 30-те години на ХХ-и век Бешков е посочен от сръбския художник Пиер Крижанич за най-големия художник на Балканите. Перуанският художник Теодоро Нуньес Урета в 80-те години на ХХ-и век предрича, че името на Илия Бешков ще расне в историята на България, на Европа и на световното изкуство.

България вече почти десетилетие е член на Европейския съюз, но къде е музеят на европеца Илия Бешков, къде е неговият паметник, къде са художествените училища, галериите, улиците, носещи името му.....Властта на десните режими в монархическа България го преследва, тоталитаризмът в следдеветосептемврийска България духовно го унищожава, а съвремието ни го предава на забравата.

Литература:

1. Бешков, И. Слово и образ. С. 2008
2. Бешков, И. Черната тетрадка. С. 2015
3. Борисова, Е. Жанрове в медиите. Шумен. 2007
4. Дос, Ф. Ходът на идеите. Историята на интелектуалците – интелектуалната история. С. 2007

За контакти: Гергана Начева Начева; доцент, доктор
Бургаски свободен университет, ЦХН
служ. тел. 056 900 546; e-mail – gnacheva@bfu.bg